УДК

Дж.Ш. Курбангельдыев

СӘЛҖУКЛАР ДИПЛОМАТИЯСЕНДӘ ҖӘЯ ҺӘМ УК СИМВОЛИКАСЫ

С давних пор лук и стрела, будучи военным оружием, символизировавшим славные победы туркменского народа, использовались в государственной символике, внешней политике и дипломатии в качестве священных понятий, как средство против насилия и предотвращения войны. В памяти народа прочно обосновались отражение лука и стрел в национальных символиках ценностей и святынь, а также их эффективное использование в дипломатической работе. Огуз-хан использовал символику лука и стрелы как средство достижения благородных целей на основе взаимно согласованных действий. Велика была роль символики в виде лука и стрелы в дипломатических отношениях султанов Великой Сельджукской империи туркмен. Эта символика заняла прочное место в дипломатическом протоколе и этикете Сельджукидов. Не случайно на гербе первых сельджукских правителей были изображения лука и стрелы, которые символизировали верховную власть.

Ключевые слова: история, символика, лук, стрелы, дипломатия, Великая Сельджукская империя.

Since ancient times the bow and arrow being a military weapon that symbolized the glorious victories of the Turkmen people, have been used used in state symbols, foreign policy and diplomacy as sacred concepts, as a means against violence and preventing war. The reflection of the bow and arrow in the national symbols of values and shrines, as well as their effective use in diplomatic work are firmly established in the memory of the people. Oghuz Khan used the symbolism of the bow and arrow as a means to achieve noble goals through mutually agreed upon actions. The role of symbols in the form of a bow and arrow was great in the diplomatic relations of the sultans of the Great Seljuk Turkmen Empire. This symbolism took a strong place in the diplomatic protocol and etiquette of the Seljuks. It is no coincidence that the coat of arms of the first Seljuk rulers depicted images of a bow and arrow which symbolized supreme power.

Keywords: history, symbols, bow, arrows, diplomacy, the Great Seljuk Empire.

2022 елның 21 июлендә Үзәк Азия дәүләтләре башлыкларының Консультатив очрашуында Төрекмәнстан Президенты Сердар Бердымөхәммәдов, Үзәк Азия куркынычлардан азат үсеш, тотрыклылык һәм ышаныч хакына тынычлык зонасы булып калсын өчен, сәяси-дипломатик мөнәсәбәтләрне активлаштыру һәм көчәйтүгә бөтен көчне куярга чакырды. Аерым алганда, бу мәсьәләдә үз карашларын аеруча ачык белдереп, безнең хөрмәтле Президентыбыз болай диде: «Төбәк конфликтларының интенсивлыгы арту фонында аларны нейтральләштерү һәм кисәтү буенча безнең килешенгән позиция аерым әһәмияткә ия була бара.

Конфликтлар кискенләшә барганда, аларны сөйләшүләр юнәлешенә күчерү өчен уңай шартлар тудыру максатында, халыкара тынычлыкка ярдәм итү, регион кысаларында да, башка дәүләтләр белән дә дипломатик хезмәттәшлекне активлаштыру максатка ярашлы булыр дип уйлыйм» [Выступление Президента Туркменистана Сердара Бердымухамедова].

Төбәктә тынычлыкны саклау һәм иминлекне тәэмин итү өчен сәяси-дипломатик эш алып бару Төрекмәнстанның изге ниятләрен чагылдыра һәм данлыклы ата-бабаларыбыз тормыш принципларының ныклылыгына тагын бер дәлил булып тора. Шуңа нисбәтле, күпгасырлык тарихы булган һәм бөтен дөньяга танылган халкыбызның тышкы сәясәтен һәм дипломатиясен, дәүләт идарәсе принципларын һәм ысулларын җентекләп фәнни өйрәнү мәсьәләсе үзенең актуальлеген югалтмый.

Төгәлрәк әйткәндә, игътибарны дәүләтнең тышкы сәяси максатларына һәм мәнфәгатьләренә, халык хәтеренә сеңгән кыйммәтләрнең һәм изге урыннарның милли символикаларда чагылышына һәм аларның дипломатик эштә нәтиҗәле кулланыуылуына җәлеп итәсе килә.

Элек төрекмән халкының Бөек Сәлҗук империясе солтаннары дипломатик мөнәсәбәтләрендә җәя һәм ук рәвешендәге символиканың роле зур булган. Парфян риваятьләрендә тир – ук, каман – җәя, кантир – ук кынысы кебек атамалар очрый. Шунысы кызык, төрекмәннәрнең кайбер җирле сөйләмнәрендә бу терминнарның тир (ук) һәм кеман (җәя) рәвешендәге вариантлары сакланып калган [Амбарцумян, с. 72; Гундогдыев, 2005].

Тарихчы О. Гундогдыев төрекмән җәя һәм укларының борынгыдан ук изгеләштерелүе, аларга табыну традициясе һәм гореф-гадәтләрнең дә саклануы турында яза. Бу традицияләр зороастризм чорыннан ук килә. Инде «Ригведа»да ук Ут Һәм Кояш алласы Агний Җир падишаһы Арджунга җәя һәм ук бүләк иткән урында арийларның җәя һәм укка табынулары әйтелә [Гундогдыев, 2003].

Бүләк ителгән ук түбәндәге сыйфатларга ия була:

Бүләк ителгән ук,
Аны булдыручының үзе кебек.
Ук һәрвакыт яна,
Ә үлем һәрвакыт яный [Гундогдыев, 2003].

Зороастризмның изге китабы «Авеста»да: «Җәя – көч һәм бай катлауларның куәте» диелә [Köymen, с. 97]. Ук та хакимлек символы була: баш Алла Ахурамазда Нәүрүз көнендә беренче кеше Йимгә алтын ук тапшыра. Урта Азиядә Нәүрүзгә бер көн кала уктан ату ярышында җиңүчене бер генә көнгә патша итеп игълан итү традициясе бәлки шуның белән бәйледер? [Гундогдыев, 2003].

Төрекмәннәрнең борынгы кагыйдәләре буенча, «Угыз хан үзенең өч өлкән улына сынган уклар биргән һәм аларның нәсел дәвамчыларын “бозок” (сынган уклар) дип атаган. Гаскәрнең уң канатын шушы

өч улына тапшырган. Алтын ук тапкан өч кече улының нәсел дәвамчыларын “уч ук” (өч ук) дип исемләгән һәм гаскәрнең сул канатын шулар кулына биргән. Угыз хан болай дип васыять иткән: “Безнең традицияләр буенча, уң канатның урыны биектәрәк, ә җәя – хакимлек символы. Шуңа күрә мин хакимлекне уң канатка бирдем. Ә сул канатта илчеләр һәм нөкәрләр булсын”» [Ýazyjy ogly Aly, с. 25–26; Агаджанов, 1991, с. 20, 59, 241].

Хакимият символы буларак җәя һәм ук алтынсу төскә урала. Алтын, алтынсу төс – идарәчеләр төсе. Шуңа күрә борынгы арийлар, саклар һәм угызлар дастанында җәя-ук һәрвакыт алтыннан ясалган дип тасвирлана.

Борынгы авеста телендә *«зараня», «зарый»* сүзләре, ә Ведалар телендә (Ведалар теле – борынгы һинд теленең иң борынгы төре). «суря» сүзе алтынсу һәм сары төсләрне аңлата. Безнең өчен төс кенә түгел, ә идарәченеке булган бар нәрсәнең сары булуы әһәмиятле. Төрекмән дастаннарында еш кына баһадирларның “сары җәя»се турында сөйләнә. Мондый җәя бары тик ханнарда яки танылган баһадирларда гына булган. Үзенең «сары җәя»сен Гёргоглы үзе генә киерә алган. Сары – төсне түгел, бәлки идарәченең алтын җәясен аңлаткан. Ә бу, үз чиратында, бик борынгы гореф-гадәтләрнең дәвам итүенә ишарәли [Гундогдыев, 2003]. Угыз хан заманында алтын очлыклы ук һәм җәя кулланылган. Хан үз кешеләренә үзенең шәхси билгесе итеп алтын очлы ике ук һәм җәясен бирә торган булган. Каңлылар кая гына барсалар да, халык бу укларны күреп, аларның үзләрен һәм хайваннарын ризык, азык-төлек, терлек азыгы һәм су белән тәэмин иткәннәр [Рашид ад-Дин, т. 1, с. 37].

Югарыда китерелгән мисаллардан чыгып, без Угыз хан җәя һәм ук символикасын дипломатик максатларда, үзара килешенгән гамәлләр нигезендә, изге максатларга ирешү чарасы буларак кулланган, дип нәтиҗә ясый алабыз. Тарихчы О. Гундогдыевның Угыз хан үзенең җәя һәм укларын дөньяның төрле почмакларына яшереп, анда үзенең улларын җибәрүе турындагы фикере бездә зур кызыксыну уятты [Гундогдыев, 2003].

Улларының җәя һәм укларны ничек табуына карап, Угыз хан аларның җәмгыятьтәге урынын, социаль статусын билгеләгән. Рәшидетдин вариантында болай диелгән: «Угыз җәясен биргәннәрнең урыннары югарырак булырга, армиядә алар уң канат (фланг) тәшкил итәргә тиеш. Ул ук биргән кешеләр түбәнрәк рангта булып, армиянең сул канатын тәшкил итәргә тиешләр. Чөнки җәя патша сыман хакимлек итә, ә ук исә – аңа буйсынган илче генә» [Рашид ад- Дин Фазлаллах, с. 62].

Әбелгази хан (XVII гасыр) Угыз хан үз улларына әйтеп калдырган үгет-нәсыйхәтләрнең мәгънәсен ача: «Сез җәяне һәм укларны кеше ихтыяры буенча түгел, бәлки Аллаһ ихтыяры белән таптыгыз. Бездән элек үлгән кешеләр патшаны – җәягә, ә үзләрен укларга тиңлиләр, чөнки киерелгән җәядә ук кайсы якка карап тора, шул якка очып та китә» [Абуль-Гази-хан, с. 28].

Галим О. Гундогдыевның Угыз ханның җәягә һәм укка космогоник мәгънә бирүе турындагы фикере аеруча кызыклы: «Угыз хан улларының исемнәре галәмне символлаштыра: Көнхан (кояш), Айхан (ай), Йолдызхан (йолдыз) – бу өчесе космосны гәүдәләндерә; Гёкхан (күк), Денизхан (диңгез), Дагхан (Тау). Бусы – җирдәге дөньяның конструкциясе (өстә – күк, уртада – тау, аста – диңгез). Табылдыкларны берләштереп, аннары аларны улларына таратып, Угыз хан хаостан тормыш төзегән һәм Галәмдә тәртип урнаштырган. Бу очракта төрекмәннәрнең бабасы үзендә ачыктан-ачык Яралтучы сыйфатларын гәүдәләндерә. Әгәр без дөрес фаразласак, Космос – Җәянең Жир – Уклар белән ни өчен идарә итүе аңлашыла. Шулай итеп, төрекмән-угызларның ике канатка бүленүе дуалистик оешу гына түгел, ә Галәм моделе дә булып чыга. Угызлар бу модельне үз җәмгыятьләренә күчерделәр һәм шуның белән хакимиятнең илаһи башлангычын ныгыттылар» [Гундогдыев, 2003].

О. Гундогдыев язганча, җәмгыять җәяләргә һәм укларга бүленгән. Борынгы заманда алар Галәмне белдергән: җәя – бәкләрне, уклар исә – халык һәм кабиләләрне. Ук – Ут һәм Кояш алласының билгесе, тизлек, кучеп йөрү, Кояш нуры һәм яшен, кошның очуы кебек төшенчәләрне үз эченә алган. Ераклык та уклар белән үлчәнә: эпосларда еш кына, озынлык үлчәве берәмлеген күздә тотып, укның бер яки ике очышы турында әйтелә. Урта гасыр төрекмәннәрендә ук кабилә төшенчәсе буларак та кулланылган, анда *ок (ог)* бер үк вакытта укны да, кабиләне дә аңлаткан [Гундогдыев, 1999].

Җәяләр һәм уклар сәлҗукларның гына түгел, башка төрки телле халыкларның да социаль иерархиясендә югары катлауны билгеләгән. О. Гундогдыев җәя һәм укның сугышчы һәм падишаһлар коралы булуын яза. Сакларның риваятьләрендә әйтелгәнчә, Геракл васыяте буенча, аның баһадир җәясенең кынысын киергән улы гына падишаһ була алган. Скиф әлеге шартны үтәгән. Аңардан скифларның патшалары чыккан. Галим, сынган җәянең исә патшаның һәлак булуын яки дәүләтнең җимерелүен аңлатуы хакында яза [Гундогдыев, 2003; Доватур, Каллистов, Шишова, с. 103].

Ок сүзенең мәгънәсен аңлатканда, танылган тел галиме С. Атаниязов аның «ыруг, кабилә, буын» кебек мәгънәләре бу исем йөртүче төркемнәрнең (мәсәлән, ыруларның), тулы бер халыкның кечкенә бер өлешен тәшкил иткәнлектән барлыкка килүе турында яза. Бу мәгънәдә атаманың угыз-төрекмәннәрнең *учок, онок, бозок* кебек кабилә берләшмәләре исемнәре составында саклануына да игътибар ителә [Atanyýazow, c. 255].

Ок сүзе сәлҗукларда һәм гомумән төрки телле халыкларда кабиләне аңлата дидек. О. Гундогдыев кабиләнең 5 тармактан, тармакның 5 ыругтан, һәр ыругның 30 гаиләдән торуына игътибар итә. Төрле заманнарда төрекмәннәрнең ата-бабаларында «30» саны «тармак», «ыру», «кабилә», «берләшмә», «адми-

нистратив бүленеш» дигән мәгънәләрдә кулланылган [Гундогдыев, 2007].

Борынгы һәм Урта гасырлардагы барлык эре төрки телле халыкларның дәүләт идарәсендә кабиләләр һәм ырулар *ок* дип аталган. «*Ок*» – ук мәгънәсендә, «ок» – кабилә һәм ыруг мәгънәсендә омонимнар булган. Аннан соңгы төрки җәмгыятьләр дә ике берләшмәгә бүленә башлый: *толос* (уң төркем) *һәм тардуш* (сул төркем). Һәр кабилә ун мең сугышчыдан, ягъни бер туменнан (төмәннән) торган. Ә бу дәүләтнең хәрби-административ берәмлегенә туры килә [Гундогдыев, 2007].

Академик В. Гордлевский билгеләп үткәнчә, төрекмән-юрюкларда (терлекчеләрдә) бу кабилә утыз гаиләдән – «оҗак»тан торган, Рум сәлҗуклары, утыз укны бергә җыеп бәйләп, үз бәкләренә буйсынуларын белдергәннәр, янычарларда оҗак аларның гаиләсе сыйфатында кабул ителгән [Гордлевский, с. 51, 63]. Сәлҗук төрекмәннәре гаскәрләрендә сугыш вакытында, традиция буенча, һәр сугышчының 60 угы була: 30 кечкенә ук дошманга ату өчен, ә зур яссы тимер очлы 30 ук дошман угының җәя керешен кисү һәм атларга ату өчен каралган [Гундогдыев, 2003].

Бөек Сәлҗук империясе солтаннарының гербларына да җәя һәм ук рәсеме төшергәннәр, һәм бу бик тирән мәгънәгә ия булган. Гербны күргән һәр кеше төрекмәннәрнең әлеге уклар кебек гадел һәм куркусыз, шулай ук төрекмән дәүләте сәясәтенең кызу һәм сыгылмалы булуына инана ала [Karayew, 36 б.]. Сәлҗуклар дәүләтенең сарай бизәү кагыйдәләрендә һәм дипломатия беркетмәсендә дәүләт символикасында балта, чукмар, кылыч, сөңге, аеруча җәя һәм ук сурәтләрен чагылдыруга зур игътибар бирелә. [Göksu, 2010; Göksu, 2008].

Сәлҗук солтаннары дипломатиясендә җәя һәм ук илче һәм илчелек атрибуты буларак кабул ителгән. Сәлҗук империясендә, илчелек җибәргәндә, милли традицияләргә генә түгел, Көнчыгышта кабул ителгән традицион кагыйдәләргә дә таянганнар. Беренче атрибут булып ук торган, чөнки борынгы угыз традициясе буенча, илчеләр хөкемдарларның йөкләмәләрен үтәгәннәр, ягъни җәя, илчене, ягъни укны, кая гына җибәрмәсен, ул күрсәтелгән якка юнәлергә тиеш булган. Бу традициянең тамырлары бик борынгы чорларга барып тоташа. Тарихчы О. Гундогдыев язганча, әгәр патша бәкләр арасыннан чыккан икән, аның тамгасы – җәя. Дарийның Туранга яу чабуы тасвирланган борынгы риваятьтә (аны антик автор Ктесий теркәгән) болай диелгән: „Алар (фарсылар һәм скифлар. – О.Г.) бер-берсенә җәяләр җибәрделәр; скиф җәясе ныклырак булып чыкты. Шуңа Күрә Дарий качты» [Гундогдыев, 2003].

Сәлҗук солтаннары дипломатиясендә җәя ярдәм сорап мөрәҗәгать итү билгесе булып та торган. Газнәвиләр солтаны Мәхмүд Һиндстанга походка китешли Җәйхун ярында сәлҗуклар белән очраша һәм алар белән ант белән ныгытылган килешү төзи. Языҗи углының

шәрехләренә караганда, үзенең тылы турында борчылмас өчен, сәлҗук бәге Исраилдән Мәхмүд, әгәр ул Һиндстанга походта вакытта Хорасан халкы баш күтәрсә, моны ничек белдерергә, дип сораган. Исраил, кыныдан өч укның берсен тартып алып, Солтан каршына куйган да:

– Әгәр бу укны безнең кабиләгә җибәрсәгез, сезгә ярдәмгә йөз мең җайдак килеп җитәр, – дигән.

Солтан тагын сораган:

– Әгәр алар җитәрлек булмаса?

Исраил, тагын бер ук чыгарып:

– Әгәр бу укны Төркестан (Төрекмәнстанның) Балхан тауларына җибәрсәгез, сезгә ярдәмгә тагын йөз илле мең җайдак килеп җитәр,– дип әйткән.

– Әгәр болар да җитмәсә?

Исраил, җәясен Солтан алдына куеп, болай дигән:

– Бу җәяне Төркестанга җибәрсәгез, сезгә ярдәмгә хәтта ике йөз мең җайдак та килеп җитәчәк [Ýazyjy ogly Aly, с. 45–46].

Югарыда әйтелгәннәрдән күренгәнчә, укларга караганда җәянең миссиясе әһәмиятлерәк булган.

Сәлҗук солтаннары дипломатиясендә җәя илчелекләр кабул иткәндә дәүләт куәте символын белдерү өчен дә кулланылган. Мәлик шаһка солтан үзенең 50 *ман*[1] авырлыгындагы кистәнен һәм 10 ман авырлыгындагы кылычын тотып килгән Караханилар илчесен кабул иткәндә, Садретдин Хөсәени аңа Сәлҗук дәүләте куәте символы булган дәһшәтле җәя күрсәтә [Садр ад-Дин Али ал-Хусайни, с. 67]. Югарыдагы мисалларны китереп, В.В. Тишин җәянең корал һәм хакимият символы функцияләрен үтәвен ассызыклый [Тишин, с. 181].

Угыз мәдәниятендә һәм угызларның милли традицияләрендә җәя һәм уклар мөстәкыйллек символы буларак чыгыш ясый. Угыз хан һәм сәлҗукларның нәсел дәвамчылары дәүләт символикасында җәя һәм ук аерым урын алып тора. Моңа нисбәтле Сәлҗукның атасы, күренекле дәүләт эшлеклесе һәм гаскәр башлыгы Дукак Демиряйлиның исемен атау урынлы булыр [Turan Refik, s.27]. Сәлҗукларның хәрби сәнгате турындагы атаклы «The Course of Empire: The Arabs and Their Successors» дигән китабында Британиянең күренекле генерал-лейтенанты Джон Багот Глабб (John Bagott Glubb, 1897–1986) болай дип яза: «При изложении крупных войн в истории человеческого развития изобретение ранее невиданных новых оружий и их использование в соответствующие периоды написаны отдельной страницей. Эти оружия привели к коренному изменению ранее действовавших боевой тактики и способов ведения боя и падению изживших себя империй. В этом отношении на ум приходят греческие фаланги, римские

[1] 1 man = 812,50 г..

легионы, крестоносцы в бронях, пушки, танки, самолёты, ядерные ракеты и другие. Однако роль и значение конных лучников, пробившихся из центральноазиатских равнин в конце первого тысячелетия, стоит выше всех остальных в преобразовании истории. Здесь я хочу вспомнить о туркменах и их боевом мастерстве» [Karaýew, s. 37].

Сәлҗук солтаннары дипломатиясендә урын алган җәя һәм ук нумизматика материалларында да чагылыш таба. Бу – борынгы Төрекмән дәүләтләреннән үк башлангыч ала. Җәянең хакимият символы булуын Бөек Парфия патшалыгы тәңкәләре дә дәлилли. Парфян тәңкәләренең аверсында төрекмән-парфян империясенә нигез салган Аршак I сурәтләнгән, ул кулына үзеннән аерылгысыз катлаулы җәясен тоткан [Гундогдыев, 2005; Пилипко, с.38]. Аршакларның тәңкәләрендә империянең алласы саналган ыру башлыгы сурәтләнгән. Аның да кулында ук. Археолог Һ. Йосыпов моны «ук кулында булганда аңа бернәрсә дә куркыныч түгел иде», дип аңлата. Тарихчы О. Гундогдыев Ниса шәһәрендә табылган мөһер эзләрендә җәя һәм уклы аучылар сурәтләнүе турында яза, алар ритоннарда да очрый.

Иске Нисада табылган тышлау плитәләрендә сурәтләнгән ук кынысы ук өлгесен символлаштыра (парфяннарда ук кынысы булмаган). Ук кынысының кесәсенә уклар каурыйларын өскә каратып тыгылган. Бу (җәя һәм ук) парфян сугышчыларының тамгасы буларак кабул ителә [Гундогдыев, 2005].

Сәлҗук тәңкәләрендә[1] һәм истәлек билгеләрендә җәя һәм ук сурәтләре булган [Агаджанов, 1973, с. 13; Ходжаниязов, Табл. I–V]. Аларда угызларның *каи* һәм *баят* кабиләләре тамгалары арасында охшашлык сизелә [Агаджанов, 1964]. Әл-Бундари язуынча, тәңкәләрдә очрый торган кәкре ук сурәтләре [Ходжаниязов, Табл. I–V], Тугрылбәк заманыннан башлап, җәя һәм укның гадиләштерелгән сурәте булып тора [Тишин, с. 175–188].

Ук белән җәя угызларның ике катлавын белдергән. Җәя *бозокны* (эре кабиләләрне), ә ук *учокны* (аларга буйсынган вак кабиләләрне) символлаштырган Кабатлау түгелме? [Рашид ад-Дин, т. 1, с. 86-90; Кононов, с. 48–51]. Рәшидеддин *кынык* кабиләсенең *бозакка* (ягъни сул канатка) буйсынган *учокка* керүен хәбәр итә [Тишин, с. 184]. Без нәкъ менә дуалистик принципның дәүләт идарәсе дипломатиясенә һәм сәлҗук солтаннары беркетмәсенә турыдан-туры йогынты ясавын ассызыкларга телибез. Галим С. Г. Агаджанов фикеренчә, җәя белән ук «ук-герб-угыз» термины белән үзара бәйләнгән, борынгы угыз

[1] Азәрбайҗан галиме Р.А. Гусейнов Рейада эре Монетный двор булуы турында яза [Гусейнов, с. 37].

берләшмәсендә нәкъ менә җәя һәм ук сурәте аеру билгесе булып саналган [Агаджанов, с. 13].

Сәлҗукларның дәүләт идарәсе беркетмәсендә җәя һәм ук дипломатия документларын раслау өчен дә кулланылган. Чыганаклардан билгеле булганча, Тугрылбәк 1049–1050 елларда Византия белән килешүне раслау өчен җәя һәм ук сурәте төшерелгән мөһерен куя. 1055 елдан башлап ул солтан гербына әйләнә [Cahen, c. 84, 92, 101]. Сәлҗуклар мөһерендә генә түгел, башка төрки телле халыклар ханнары мөһерләрендә дә ук сурәте бар. Ул документлар ролен дә үтәгән, гаскәр җыю турында хәбәр буларак та кулланылган, хакимият символы да булган. Саклар җәя белән укны чит ил хөкемдарларына җибәргәннәр. Сәлҗук солтаннарының мөһере еш кына балдак рәвешендә булып, Солтан аны һәрвакыт кулында йөртә, кирәк вакытта, салып, мөһерен куя, документны раслый [Курбангельдыев, с. 59].

Ктесий сакларның Дарийга җәя җибәрүләре турында сөйли, ә Геродот сакларның Дарийга ук җибәрүләрен әйтә. Сакларның бу традициясе төрки-монгол халыкларында сакланып калган [Гундогдыев, 2003]. Монгол ханы Мәнгү Европа хөкемдарларының берсенә зур җәя һәм ике ук җибәрә. Бу җәяне икәүләшеп тә киерә алмаганнар. Хан үзенең илчесенә шундый йомыш кушкан: “Франклар короле янына сине монах Вильгельм де Рубрук илтәчәк. Һәм аңа минем исемнән менә шуларны бирерсең. Әгәр ул безнең белән татулашырга теләсә, без аның биләмәләренә кадәр сарациннарның җирләрен яулап алырбыз, калган җирләрне (көнбатышка кадәр) аңа бирербез. Баш тарткан очракта, җәяне дә, укларны да кире кайтарып бир һәм безнең мондый җәядән еракка атуыбызны һәм җимергеч һөҗүм ясавыбызны әйт» [Путешествия, с. 127].

XIII гасыр ахыры Сурия авторы Әбел-Фараҗ бар Әбрәй хәбәр иткәнчә, солтан дип игълан ителгәннән соң, Тугрылбәкнең җәя һәм ук төшерелгән гербы хәлифә биргән тагын өч символ белән тулыландырыла [Gregory Abû’l Farac (Bar Hebraeus), t. 1, s. 305]. Керман сәлҗуклары хөкемдары Курт, абыйсы Алып-Арсланның вафатыннан соң, хөкемдар атрибуты булган патша кулчатырына сәлҗуклар династиясе символы сыйфатында җәя һәм ук урнаштырган [Тишин, с. 127].

Сәлҗук дәүләтләре солтаннары дипломатиясендә җәя һәм ук белән беррәттән *кистән* дә кулланылган. Рум сәлҗукларның сарай тарихчысы Мөхәммәд Равенди Тугрылбәкнең тамгасы пумала рәвешендә булган, дип яза [Материалы, т. 1, с. 353]. Фарсылар традициясендә кистән каһарманнар, ханнар, бәкләр коралы булып саналган. Газнави дәүләте гаскәрләрендә ул корал буларак та, йола чараларында да актив кулланылган. Сарай сакчылары кыска сөңгеләр тагып йөргәннәр. Өстәвенә сөңге аларга сарайда биш ел хезмәт иткәннән соң гына бирелгән. XIII гасыр башында Дәһли солтаны, төрекмән кешесе Котбеддин Айбәк өчен төзелгән хәрби трактат авторы Фәхри Мөдәббир кистәннең куркусызлар коралы булуын ассызыклый. Кистәннең панцырь кигән дошманны аптыраште калдыру өчен кул-

ланылган башка төрләре дә булган [Адаб ал-харб ва-ш-шуджаат, с. 353].

Кистән рум сәлҗукларында да популярлык казанган. Сәлҗукларның ыру башлыгы Дукак хәзәрләр патшасын, кистән белән сугып, атыннан егып төшергән [Тишин, с. 178–179]. Төрекмән сынчылары Сәлҗук дәүләтенең барлык солтаннарын кулларына җәя, ук һәм кистән тоттырып сурәтли. Югарыда бәян ителгәннәрдән чыгып, моның очраклы булмавы турында нәтиҗә ясарга мөмкин.

Ибн Әсир 1056 елда хәлифә кызы белән Чагрыбәкнең туенда Тугрылбәк вәзире Амидо әл-Мөлк Кундуриның кулында кистән булган дип яза [Амбарцумян]. Монда, һичшиксез, вәзир кистәнне хакимият символы буларак йөрткән. Ибн әсир һәм Ибн Җәүзи карашынча, Малазгирт сугышы иң кызган вакытта Алып-Арыслан җәясен читкә ыргыта һәм кулына кистән ала. Алып-Арыслан алган яраларыннан һәлак булгач, аның янындагы постельничий (фарраж) үзенең кистәне белән бәреп, хыянәтчене аптыраушта калдыра [Тишин, с. 179–180]. Моннан күренгәнчә, солтан гына түгел, аның даирәсендәгеләр дә, хөкемдарны яклау һәм саклау өчен, җәя кебек ук, кистән белән дә коралланганнар.

Француз галиме К. Каэнның Сәлҗук дәүләте гербының вазифасы турындагы карашларын тәнкыйтьләгән төрек галиме М. А. Коймен бу мәсьәләне төрекләр тарихыннан аерып карарга ярамавын искәртә. Ул, Ф. Кёпрюль фикерләрен үстереп, солтаннар гербы семантикасынның төрек тарихының борынгы чорларына барып тоташуын һәм җәянең хакимият символы булуын билгели [Köymen, 1949]. О. Туран сәлҗукларның ыру башлыгы Дукакның «Демир яйли» (тимер җәяле) дигән кушаматын Сәлҗук дәүләте гербындагы сурәт белән бәйли [Turan, 2010; Göksu, 2010].

К.Э. Босворт үзенең «Ислам энциклопедиясе»ндә чыккан мәкаләсендә Ф. Кепрюль һәм О. Туран китергән кистән Тугрылбәкнең гербы булган, дигән гипотезаны алга сөрә [Bosworth]. Британия музее сайтында Тугрылбәк заманында кистән һәм җәя рәсеме төшерелгән тәңкәләрне күрергә мөмкин [Dinars]. 1038 елны Тугрылбәкнең биленә ук кынысы, иңбашына җәя асып Нишапурга керүе турындагы мәгълүматлар җәянең хакимият символы булуын күрсәтә. Бар Эбрей тәхеттә утырган Тугрылбәк алдында зур җәя ятканын һәм солтанның, бер үк вакытта ике ук тотып, алар белән оста эш итүен хәбәр итә [Тишин, с. 178]. Җәя, ягъни бәкләр һәм уклар, ягъни кабиләләр белән җитәкчелек итүче идарәче, дипломатия атрибутларын сакларга кирәк булганда, ук һәм җәядән файдаланган. Бәйхаки сүзләренчә, 1038 елда Нишапурда тәхеткә утырганда: «...Бөек Сәлҗук империясенең беренче солтаны Тугрылбәкнең җилкәсендә кереше киерелгән җәя, билендә өч ук булган» [Байхаки Абу-л-Фазл, с. 676].

Сәлҗук дәүләте солтаннары дипломатиясендә җәя белән ук илчесез, ягъни турыдан-туры хәбәрче функциясен үтәгәннәр. Сарай писерләренең Санҗар солтан Хазарасп кирмәнен камаганда, Харәзем

шаһы Атсызны буйсындыру өчен, ук белән хат җибәрүе шул хакта сөйли. Җүвәйнинең “Дөнья хакиме тарихы» китабында 1147 елның ноябрендә Санҗар солтан Харәземгә өченче тапкыр яу чапканда сарай шагыйрьләре һәм писерләренең үткен сүзлелектә ярышуы турында мөһим мәгълүмат китерелә: «Әнвәри шул походка багышланган бер робагый иҗат иткән һәм аны Санҗар солтанга күрсәткән»:

И шаһым, бөтен дөнья байлыгы синеке,
Дәүләтебез, язмышларыбыз синеке.
Бүген Хазараспны буйсындыр, иртәгә,
Харәземнең меңнәрчә чапкыны синеке.

[Janbekow, с. 174–175; Atamälik Juweýni, с. 361–362]

Бу робагый солтанга бик ошаган. Шуңа күрә Санҗар солтаны боерыгы белән ул кәгазьгә күчереп язылган һәм ук белән кирмәнгә җибәрелгән. Харәзем нөкәрләре бу хатны шунда ук Атсызга күрсәткәннәр. Ул вакытта Әнвәринең робагыена Атсыз янындагы шагыйрь Рәшидетдин Ватват болай дип җавап биргән:

Әгәр синең шахың Рөстәм кебек безгә килсә,
Ишәк ала алса, аңа –мактау һәм дан.

[Janbekow, с. 174–175; Atamälik Juweýni, с. 361–362]

Үз чиратында, Харәзем шаһы Атсыз бу җавапны ук белән Санҗар солтаны гаскәренә тарафына җибәрә. Җавапны шунда ук Санджар солтанына тапшыралар һәм аны шагыйрь Ватват язганлыгын әйтәләр. Бу тапкыр җавап Санҗар солтанны чыгырыннан чыгара. Ул хәтта ачуыннан, кулга төшерә алса, аны ботарлап ташларга ант иткән [Resided in Wet wet, с. 174–175; Köymen, 2011, с. 347; Atamälik Juweyni, с. 361–362]. Ниһаять, Санҗар солтан Хазараспны басып ала. Ватват, солтаннан куркып, озак вакытлар качып ята. Ахыр килеп, Санҗар солтан канцеляриясе башлыгы Мөнтәҗибеддин бады ибн Әхмәд арадашлыгы һәм ярдәме белән үлемнән котыла [Janbekow, с.174–175; Atamälik Juweýni, с. 361–362].

Җәя һәм ук символикасы Бөек Сәлҗук империясенең дипломатия беркетмәсе һәм этикетында ныклы урын алган. Сәлҗукларда дипломатия беркетмәсе һәм этикетның системалаштырылган кагыйдәләре һәм гореф-гадәтләре эшләнгән. Алар Бөек Сәлҗук империясенең дәүләт идарәсе системасы белән бергә камилләшә барганнар.

XI гасырның 60 нчы елларында дәүләт канцеляриясендә гражданлык, суд һәм башка вазифаларның конкрет иерархиясе формалаша. Сарай этикеты кертелә, сарай хезмәткәрләре аны үтәргә тиеш була [Буллет, с. 97, 103]. Беренче сәлҗук хөкемдарлары гербында югары хакимиятне символлаштырган җәя һәм ук сурәтләре була. Ул указларга һәм башка рәсми хатларга куелган. Һәм һәр солтанның (яки мәликнең) үз гербы булган [Агаджанов, 1973, с. 12; The Cambridge History, с. 88, 257, прим. 1]. Иншаа-канцеляриядән чыккан документларга герб куелган.

Урта гасыр чыганаклары раслаганча, сәлҗуклар яу алдыннан, канкойгыч сугышларны булдырмас өчен, җәя һәм ук символикасын превентив дипломатия чарасы буларак файдаланганнар. Мәсәлән, Ибраһим Йынал үзенең азсанлы гаскәре белән Нишапурга якынлашкач, 1038 елның 10 июнендә әлеге шәһәр хакименә үзенең илчеләрен җибәрүе – моның ачык мисалы. Сәлҗукларның илчеләре шәһәр халкына, әгәр бирелсәләр, үзләренә дә, мал-мөлкәтләренә дә тимәячәкләрен, каршылык күрсәтсәләр, күпсанлы гаскәр белән килүче Тугрылбәкнең аларны бөлгенлеккә төшерәчәген җиткергәннәр. Сәлҗуклар бу очракта, дипломатияне эшкә җигеп, шәһәрне сугышсыз һәм кан коюларсыз гына алмакчы булганнар. Газнәвиләр башбаштаклыгыннан йончыган Нишапур халкы сәлҗукларга буйсыну турындагы карарга килгән.

Ибраһим Йынал Тугрылбәкнең халыкка карата гадел мөнәсәбәттә булачагын гарантияләгән һәм шәһәрдә Тугрылбәк хөрмәтенә «Бөек Солтан» исеменә догалар укырга кушкан [Muhammet Gaýmaz Türkmen, с. 110]. Ун көннән соң Тугрылбәк үзенең 3 мең атлы гаскәре белән шәһәргә кергән. Сугышчыларның киеме генә түгел, атларның бөркәнчекләре дә тимер пластиналар белән тышланган булган. Бәйхаки мәгълүматларына караганда, Тугрылбәк Мәсуд тәхетенә утырган [Агаджанов, 1991, с. 50–51, 239; Бартольд, с. 368]. Аның өстендә Мәрвә ефәгеннән тегелгән соры чикмән, аякларында киез итек, башында юка тукымадан чалма булган. Ул җилкәсенә җәя асып, билбавына уклар таккан. Нишапурның барлык мәчетләрендә дә аның хөрмәтенә дога укый башлаганнар. Икенче көнне солтан чатырда шәһәрнең хөрмәтле кешеләрен кабул иткән. Ул аларның барысын да игътибар белән тыңлаган һәм киңәшләшкән [Заходер, с. 141].

Сәлҗук дәүләтләре солтаннары дипломатиясендә зур урын алган җәя һәм ук, ук кынысы *(сагдак)* сурәтләре төрекмәннәрнең келәм сәнгатенә дә күчкән. Безнең Герой-Аркадагның «Тере легенда» дигән китабында болай диелә: «Дөрес, кайберәүләргә “сагдак” – “ук кынысы” сүзе белән җиткерелгән башка ассоциация ошый: җәянең нык итеп тартылган кереше һәм киңлек белән вакытны тишеп очкан уклар» [Berdimuhamedow, с. 324].

Шулай итеп, югарыда китерелгән конкрет мисалларда ук һәм җәянең, төрекмән халкының данлы җиңүләрен символлаштырган хәрби корал буларак, дәүләт символикасында, тышкы сәясәттә һәм дипломатиядә, изге төшенчәләр сыйфатында, изүгә каршы һәм сугышны булдырмау чарасы сыйфатында кулланылуын күрергә мөмкин.

Төрекмәнстан Министрлар Кабинетының киңәйтелгән утырышында кабул ителгән «Төрекмәнстан Тышкы эшләр министрлыгының Халыкара мөнәсәбәтләр институты эшен камилләштерү турында» безнең Герой-Аркадагның 2021 елның 9 июлендәге 2318 номерлы карары нигезендә институтта Яшь дипломатлар мәктәбе ачылды. Илебез мәктәпләре укучылары арасында талантлы яшьләрне ачыклау,

булачак дипломатларны урта мәктәптә укыганда ук әзерләү эшен координацияләү максатыннан, «Дөньяның яшь хәбәрчеләре» дип аталган интеллектуаль конкурсның 1нче сайлап алу турының 8 уены үткәрелде, ярымфинал уеннарында катнашкан 16 укучы билгеләнде.

2022 елның 18 июнендә «Безнең Герой-Аркадагның бөек тәгълиматы: «Диалог – тынычлыкка гарантия» темасына йомгаклау финал уеннары үткәрелде һәм җиңүчеләр билгеләнде. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, бу уеннарның төп эмблемасы итеп Угыз ханның ук һәм җәя сурәтләре алынды, чөнки җәя –дәүләтне, ә ук илчене аңлата [Корбангельдыев, с. 67].

Югарыда билгеләп үтелгәнчә, ата-бабаларыбызның изге символларыннан Угыз ханның ук һәм җәя сурәте тирән мәгънәгә ия һәм төрекмән дәүләтенең тынычлык урнаштыру эшчәнлеге һәм динамикалы дипломатиясе турында сөйли. Безнең яшьләр бу символны зур горурлык хисе белән йөртәләр һәм илчедән таләп ителгән дөреслек һәм куркусызлык гыйлемен, төрекмән дәүләтенең ашкынучан, төрле яклап уйланган һәм сыгылмалы сәясәте сабакларын тирәнтен үзләштерәләр.

Әдәбият

Berdimuhamedow G. Janly rowaýat. A.:TDNG. 2011. 324 c.

Выступление Президента Туркменистана Сердара Бердымухамедова на Консультативной встрече глав государств Центральной Азии // Нейтральный Туркменистан. 2022. 22 июля.

Абуль-Гази-хан. Родословное древо тюрков / пер. Г. Саблукова // Экспериментальный номер журнала «Ашгабат». 1994. № 7.

Агаджанов С.Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI–XII вв. М.. 1991.

Агаджанов С.Г. Огузская проблема и задачи её изучения. Тюркологический сборник. 1973. М. 1975.

Агаджанов С.Г. Уникальная медаль с изображением сельджукидского султана Мухаммада Тогрул-бека // Известия АН ТССР. Серия общественных наук. 1964. № 4. С. 10–16.

Адаб ал-харб ва-ш-шуджаат (Правила ведения войны и мужество) / пер. Дж. Наджмутдиновой и С. Шохуморова. Душанбе. 1997.

Alimcan M. Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü // The Journal of Academic Social Science. 2014. № 29. 244 s. dipnot 33.

Амбарцумян А.А. Некоторые военные реалии по данным древнейшего фрагмента иранского эпоса («Айадгар и Зареран» – «Сказание о Зарере») // Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. Материалы Международной конференции 2–5 сентября 1998. СПб. С.72.

Atanyýazow S. Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözlügi. A.: Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi. 2004.

Aydın Taneri. Büyük Selçuklu İmparatorlugu'nda Vezîrlik. TAD., C:V, sa. 8–9. Ankara 1967. S. 97–163.

Байхаки Абу-л-Фазл. История Масуда (1030–1041) / пер. с перс. А.К. Арендса. М., 1969.

Бартольд В.В. Сочинения. Т. I. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. М., 1963.

Bosworth C.E. Deny J., Siddiq M.Y. Tughra // Encyclopaedia of Islam. New Edition / Ed. by P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs. Leiden, 2000. Vol. X. T – U. P. 595.

Буллет Р.В. Религиозно-политическая история Нишапура в XI в. Мусульманский мир. 950–1150. М., 1981.

Cahen C. La tuğrā seljukide // Journal Asiatique. 1943–1945. T. CCXXXIV. P. 167.

Dinars of Toghril Beg and Malik Shah. URL: http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_ objects/cm/d/dinars_toghril_beg,_malik_shah.aspx (мөрәҗәгать итү көне: 08.01.2015).

Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Тексты. Перевод. Комментарий. М.. 1982. С. 103.

Гордлевский Вл. Государство Сельджукидов в Малой Азии. М.- Л.. 1941.

Göksu E. Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hakimiyet Anlayışındaki Yeri // Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları. 2010. Vol. 5/2. C. 986–1011.

Göksu E. Türkiye Selçuklularında Ordu: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara. 2008.

Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus). Abû'l Farac Tarihi / Süryancadan İngilizceye çev. E.A. Wallîs Budge; Türkçeye çev. Ö.R. Doğrul. 3. bk. Ankara, 1999. Cilt 1.

Гундогдыев О.А. Военно–социальная структура у туркмен в эпоху средневековья // Мирас. № 1. 2007.

Гундогдыев О.А. Культ оружия у туркмен // Мирас. 2003. № 3.

Гундогдыев О.А. Лук и стрела // А.. 1999. 25 марта.

Гундогдыев О.А. Ударно-пробивное дистанционное оружие у туркмен (лук и стрелы) // Мирас. 2005. №3.

Гусейнов Р.А. Современное состояние и ближайшие задачи изучения сельджукской проблемы. Тюркологический сборник. 1973. М., 1975.

Заходер Б.Н. Хорасан и образование государства сельджуков // Вопросы истории. 1945. № 5–6.

Janbekow K. Ötgür sözüň ussady // Ymam Fadyl Reşideddin Watwat. Resmi hatlar. Terjime eden we çapa taýýarlan Kakajan Janbekow. A.: Miras. 2004. C. 174–175.

Karaýew B. Dünýä nusgalyk ýol goýanlar. // Milli goşun. №1. 2022.

Kaşgarly Mahmyt. Türki dilleriň diwany (Diwany lugatyt-türk). A.:TDNG. 2022.

Кононов А.Д. Родословняя туркмен. Сочинение Абу-л-Гази, хана Хивинского. С. 48–51.

Köymen M.A. [Yayımlar Arasında]: Journal Asiatique CCXXXIV (1943–1945). C. 479; CCXXXV (1946–1947). C. 203; CCXXXVI (1948). C. 335 // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi. 1949. Cilt VII. Sayı 2. C. 503–504.

Köymen M.B. Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi. C. II, İkinci imparatorluk devri. TTK yay., Ankara. 2011.

Кузьмина Е.Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. Фрунзе. 1986.

Курбангельдыев Дж. Роль лука и стрелы в сельджукской дипломатии // Мирас (Наследие). 2022. № 4. С. 67.

Lambton A.K.S. The Internal Structure Of The Saljuq Empire // The *Cambridge* History of Iran, C:V. Cambridge 1968. C. 203–282.

Материалы по истории туркмен и Туркмении. М.-Л., 1939. Т. I. VII–XV вв. Арабские и персидские источники.

Meryem Gürbüz. Hârizmşahlar'da devlet teşkilâti, ekonomik ve kültürel hayat. İstanbul. 2005.

Muhammet Gaýmaz Türkmen. Taryhdaky yslam döwletleri. A.: Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi. 2006.

Orazsähedow D. «Lubabul-Elbab» tezkiresi IX–XII asyrlar türkmen edebiýatyny öwrenmegiň çeşmesi hökmünde. Filologiýa ylymlarynyň kandidaty alym derejesini almak üçin kandidatlyk dissertasiýasy. A., 2017.

*Пилипко В.Н.*Старая Ниса. Здание с квадратным залом. М., 1996.

Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. Алматы. 1993.

Рашид ад-Дин Фазлаллах. Огуз-наме / пер. с перс. Р.М. Шукюровой. М., 1991.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. I, кн. I. М.-Л., 1952.

Reşideddin Watwat. Resmi hatlar. A. 2004.

Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас-сельджукийа / пер. З.М. Буниятова. М.. 1980.

The Cambridge History of Iran. Vol.V. The Saljuq and Mongol Periods. Cambridge. 1968.

Тишин В.В. К вопросу о происхождении тугры сельджукских султанов // Transcaucasica / Транскавказика. Южный Кавказ: история, религия, общество. М.: МБА. 2016. Вып. 3 / сост. З.В. Кананчев.

Turan O. Selçuklular Tarihi ve İslâm-Türk Medeniyeti. 2. bk. İstanbul. 1969.

Turan O. Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hakimiyet Anlayışındaki Yeri // Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları. 2010. Vol. 5/2. C. 305–318.

Turan Refik. Selçuklu Tarihi El Kitabi. Grafik Yayinlari.

Ходжаниязов Т. Каталог монет государства Великих Сельджуков. Ашхабад. 1979. Табл. I, 2–4, 6–13, 15–18, 20 – 24, 26, 27, 36–38, 42, 49–51, 53–56, 58, 60–62, 66; табл. II, 79; табл. III, 140, 147, 148; табл. IV, 256, 257; табл. V, 283.

Ýazyjy ogly Aly. Seljuk türkmenleriniň taryhy. I j. A.: Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi. 2004.

عباس اقبال. وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی. تهران. ۱۳۳۸. ص.: ۲۲-۳۲ Abbas İkbal, Vezâret der ahdi Selâtîn-i Büzurg-i Selcukî. Tahran 1338 . S. 22–32.

اقبال، عباس. وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی. تهران. 1338. ص:18.

عطاملک جوینی، علاءالدین. تاریخ جهانگشای جوینی. به تصحیح محمد قزوینی. تهران. انتشارات هرمس، 1387. ص.: 361-362. *Atamälik Juweýni*, Alaeddin. Tarihe jahangoşaýe Juweýni. Tähran, Hermes neşirýaty. 1387. C. 361–362.

Курбангельдыев Джумамурад Шамурад улы,
тарих фәннәре кандидаты, Төрекмәнстан тышкы эшләр министрлыгының Халыкара мөнәсәбәтләр институты ректоры